

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію **Каруник Катерини Дмитрівни**

«Юрій Шевельов як дослідник української мови»,

представлену на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. (Харків, 2019. – 267 стор.).

Відомий український мовознавець Михайло Лесів писав у 2002 році: «Щоб вичерпно представити усі заслуги професора Юрія Шевельова перед українською та світовою філологією, треба було б написати обширну монографію, яка безумовно появиться в Україні» («Наше слово». – 2002. – Ч. 20).

Дисертація Катерини Каруник свідчить, що одна з таких монографій уже з'явилася. Внесок Шевельова в українську і світову філологію настільки великий, що його неможливо описати в одній, навіть великій за обсягом праці. Але Катерина Каруник обрала для вивчення найважливішу царину наукової діяльності великого українського гуманітарія – його дослідження з української мови. Хоча праці Шевельова охоплюють багато філологічних і культурологічних галузей, проте, як відомо, сам науковець вважав себе передусім мовознавцем.

Непересічну цінність і вагомість результатів дисертаційного дослідження К. Каруник зумовили два чинники – і те, що в ній вперше в українській науці здійснено системний опис та аналіз мовознавчої спадщини Шевельова, і те, що дослідниця застосувала в роботі нову для україністики методологію лінгвістичної історіографії, започатковану в 1970-х роках і вже апробовану в західноєвропейських дослідженнях з історії мовознавства.

Зазначений напрям передбачає не лише аналіз доробку науковця, але й вивчення цілого комплексу питань, пов'язаних з історією формування його лінгвістичних зацікавлень, створення та сприйняття в наукових колах його мовознавчих праць, еволюцію його ідей і концепцій, що вводить персональний здобуток у ширший науковий і суспільний контекст епохи.

Обраний для дослідження мовознавчий доробок Шевельова є складним і водночас вдячним об'єктом для застосування відповідної методики. Складність дослідження полягає у великому його обсязі. Студії видатного славіста охоплюють чимало ділянок мовознавчої науки, він працював над проблемами синтаксису, історії української літературної мови, історії діалектів, українського глотогенезу, мовної політики, сучасного функціонування й стану української мови. Його праці написані різними мовами – англійською, німецькою, французькою, чеською та ін., багато з них ще не перекладено українською.

Застосована методологія забезпечила повноту аналізу праць Шевельова і його внеску до мовознавчої науки. Розглядаючи кожен з основних праць науковця, К. Каруник реконструює процес її створення та сприйняття в наукових колах. У дисертації висвітлено історію становлення Шевельова як мовознавця й запропоновано її періодизацію, показано розвиток його наукових зацікавлень, постання та еволюцію ідей і концепцій дослідника.

Досягнення мети дослідження вимагало опрацювання маси джерел – біо- й бібліографічних документів, відгуків і рецензій, перекладів розглянутих праць іншими мовами, коментарів і передмов до них. Залучено й такі джерела, як епістолярна спадщина науковця – листування, щоденникові записи, нотатки.

Слід зазначити, що тривале замовчування праць Шевельова в УРСР і кампанія дифамації, розгорнута проти нього в 1970-х роках, надає особливої

ваги пошукові й оприлюдненню архівних матеріалів, дотичних до діяльності видатного науковця. Про це свідчить опублікована в 2014 році в Харкові збірка «Дорогою відрядження», яку упорядкував керівник рецензованого дисертаційного дослідження Сергій Вакуленко спільно з К. Каруник. Збірка містить віднайдені упорядниками всі публікації Шевельова у періодичних харківських виданнях «Нова Україна» й «Український Засів», що були підставою для висунутих за радянської доби звинувачень Шевельова у колаборанстві під час німецької окупації Харкова. Оприлюднення його публікацій, що належали до популярних українознавчих розвідок, довело безпідставність звинувачень і сприяло очищенню імені видатного науковця від наклепів.

Залучення до дослідження архівних матеріалів дало змогу дисертантці долучити до бібліографічного списку Шевельова 21 позицію досі невідомих публікацій мовознавчої тематики.

Використовуючи методику історіографічної оповіді і спираючись на солідну базу опрацьованих архівних документів, дисертантка показала становлення Шевельова як мовознавця від самих початків його життєвого й творчого шляху.

Детально, з багатьма невідомими раніше подробицями описано в другому розділі історію захисту Шевельовим кандидатської дисертації «Мова і стиль поетичної лірики П.Г.Тичини» 22 травня 1939 року в Харківському університеті. К. Каруник не обмежилась викладом проблематики дисертаційного дослідження Шевельова, зокрема його головного висновку щодо еволюції Тичини від символістичних і фольклористичних напрямів до газетно-публіцистичного жанру, але й зробила огляд статей, опублікованих на матеріалі дисертації.

У цьому ж розділі висвітлено таку майже невідому сторінку з науково-педагогічної діяльності Шевельова, як написання шкільних і вишівських підручників української мови. Як показала дисертантка, цей досвід мовознавець використав уже в еміграції, створивши підручник «Нарис сучасної української літературної мови», що вийшов друком у 1951 році. Можна цілком погодитися з висловленою дисертанткою оцінкою підручника, передрукованого в Україні лише у 2012 році: «Із огляду методології книжка й сьогодні сприймається ще свіжою і багато в чому корисною, хіба що актуальний мововжиток почасти вже відбігає від мовних тенденцій, окреслених у «Нарисі» (с. 73).

Обсяг рецензії не дозволяє представити здобутки рецензованого шевельознавчого дослідження у всій його повноті, тому розглянемо лише основні його результати.

У другому розділі роботи К. Каруник показала величезне наукове й суспільне значення досліджень Шевельова, які стосувались мовної політики більшовиків в УРСР, зокрема висвітленої ним специфіки мовного планування, що полягала у втручанні в лексичний склад і внутрішню структуру української мови з метою штучного зближення її з російською мовою. Як зазначав науковець, це впливало на типологічну структурну зміну української літературної мови з мішанодіалектної на мішаномовну.

Грунтовно розглянуто в третьому розділі історію створення фундаментальної праці Шевельова «Історична фонологія української мови», що її сам дослідник уважав «ділом свого життя». Як дослідила дисертантка, у цьому дослідженні видатний славіст розробив нові підходи до фонологічних студій і застосував їх до вивчення слов'янського глотогенезу. До надзвичайно цінних здобутків дослідження належало спростування концепції Олексія Шахматова, яка в радянський період стала канонічною, про

спільну праруську мову для трьох східнослов'янських мов. Натомість Шевельов на основі ґрунтовного аналізу пам'яток і діалектних даних дійшов цікавих висновків про перерозподіл і даліше перегрупування давніх наріч, з яких і постали три східнослов'янські мови. У зв'язку з розглядуваною працею авторка дисертації окремо зупинилась на висвітленні принципової вимоги Шевельова розглядати історію мови у межах двох осібних дисциплін – історії літературної мови та історичної діалектології.

Аналіз «Історичної фонології української мови» супроводжує огляд тематично пов'язаних з нею монографій Шевельова – «Передісторія слов'янських мов. Історична фонологія праслов'янської мови» і «Проблеми походження білоруської мови».

Згідно із засадничими завданнями дисертації, К. Каруник вводить розглядувані праці в тогочасний славістичний контекст, висвітлюючи сприйняття їх у західноєвропейській і американській лінгвістиці, де вони отримали переважно позитивні рецензії.

Цікаві висновки дав також проведений дисертанткою аналіз дотичних до шевельовської тематики праць з історичної фонетики, які з'явилися у цей же час в Україні. Як довела дослідниця, попри замовчування шевельовських студій в УРСР і заборону посилатися на них, українські мовознавці все ж використовували деякі його здобутки з історичної фонології у своїх працях.

Можна зауважити лише як певний недогляд відсутність у цій частині третього розділу згадки про ставлення до шевельовської концепції походження трьох східнослов'янських мов тогочасного провідного американського лінгвіста Романа Якобсона. У зв'язку з цим варто було б згадати описану в есеї Шевельова «Мої зустрічі з Романом Якобсоном» історію його конфлікту з Якобсоном, що його спричинило неприйняття з боку

американського славіста концептуальних засад студії Шевельова про походження білоруської мови, яка спростовувала схему О. Шахматова.

У четвертому розділі дисертантка розглянула шевельовську періодизацію побутування літературних мов на території України та його тезу щодо відсутності тяглості в українській історії літературних мов. Аналіз проведено не лише на матеріалі опублікованої «Історичної фонології української мови», але й залучено машинописний текст «До питання періодизації історії української мови», що зберігається в архіві науковця.

Цікавим є й оприлюднений на основі маловідомої розвідки Шевельова «Ukrainian» погляд мовознавця на дату започаткування нової української літературної мови. Як відомо, її відносять до появи друком у 1798 році «Енеїди» І.Котляревського. Натомість Шевельов, як виявила дослідниця, уважав датою початку нової літературної мови 1818 рік – рік виходу в світ «Граматики малороссийского наречия» Олексія Павловського.

Багато уваги приділено в розділі й визначальній для історії розвитку літературної мови концепції Шевельова про існування в ХІХ – на початку ХХ ст. двох варіантів літературної мови – західного і східного. Дисертантка розглянула дослідження мовознавця про внесок Галичини у формування української літературної мови, перебіг його полеміки з В. Чапленком, який упереджено ставився до західноукраїнського варіанта, вивчення Шевельовим процесів «розгаличнення» української мови після приєднання Західної України до УРСР і збереження впродовж тривалого часу галицького мовного різновиду в еміграційних колах.

Як і в попередніх розділах, К. Каруник відтворює в хронологічній послідовності зародження й розвиток поглядів мовознавця на історію формування української літературної мови, які поступово

концептуалізувались у переконливій, добре обґрунтованій лінгвістичній теорії.

Віднайдення в архіві дослідника рукопису його лекції з історії української літературної мови, прочитаної ще в Харківському університеті в 1940 році, дало змогу встановити час запровадження Шевельовим терміна «койне» для позначення різновиду наддіалектного спільного мовлення, що становить попередній етап у процесах формування літературних мов. Історію впровадження Шевельовим у науковий обіг термінів «галицьке койне», «галицько-буковинське койне», «фольклорне койне» дисертантка розглянула у широкому славістичному контексті, навівши, зокрема, перебіг дискусій стосовно наукового вжитку зазначених термінів на IV і V Міжнародних з'їздах славістів, а також порівнявши типологічну класифікацію хорватського мовознавця Далібора Брозовіча з класифікацією Шевельова, виділивши спільне й відмінне у запропонованих мовознавцями критеріях формування слов'янських літературних мов.

Дослідивши розпорошені в різних працях Шевельова міркування щодо теорії формування української літературної мови у поєднанні із здобутками зарубіжних славістів у цій галузі, авторка дисертації окреслила теорію Шевельова про постання української літературної мови шляхом взаємодії і взаємопроникнення двох койне – фольклорного, яке стало основою наддніпрянського варіанта літературної мови, і міського галицького койне, базового для західного варіанта.

Проведений аналіз праць науковця з історії української літературної мови збагачує чіткою теорією недостатньо опрацьовану в українському мовознавстві проблематику формування й розвитку загальнонаціонального мовного стандарту і вводить її в порівняльний типологічний контекст з іншими слов'янськими мовами.

Слід зауважити, що у зв'язку з детальним аналізом вживаного у Шевельова поняття «койне» як однієї з форм побутування розмовного мовлення, варто було б, на нашу думку, залучити до дослідження й погляди мовознавця на інший різновид міського мововжитку – сленг та специфіку його побутування в українському мовному просторі. У деяких своїх працях Шевельов писав про недостатню розвиненість на українському мовному ґрунті сленгу й жаргонів, у чому вбачав велику загрозу для майбутнього української мови. Цікаво було б простежити й зміни у ставленні науковця до цих проблем після знайомства з творчістю письменників нової генерації, зокрема з романом Оксани Забужко «Польові дослідження з українського сексу».

З дрібних зауважень можна вказати на потребу уточнення згадки про мовознавців, переслідуваних в УРСР у 1970-х роках. Крім Федота Жилка і Зиновії Франко (с.98), слід було б назвати й Антоніну Матвієнко, причиною звільнення якої з Інституту мовознавства АН УРСР був її лист до ЦК Компартії України з протестом проти скорочення шкіл з українською мовою навчання.

Робота отримала належну апробацію. Автореферат дисертації і 24 публікації, з яких 5 – у фахових виданнях України, 7 – у нефахових вітчизняних виданнях, 5 – у закордонних виданнях, одне з яких включено до наукометричної бази Scopus, повністю відбивають зміст роботи.

Підсумовуючи зазначимо, що дисертація Катерини Каруник є новим словом в дослідженнях з історії українського мовознавства. У роботі вперше у вітчизняній науці застосовано методологію лінгвістичної історіографії, що має стати зразком для наступних досліджень у цій галузі.

Мовознавча спадщина Юрія Шевельова вперше дістала системне ґрунтовне опрацювання і визначила місце видатного гуманітарія

в українській науці. Цілком переконливим є висновок дисертантки про спадщину Шевельова як «велетенський внесок в українське мовознавство», що «має стати обов'язковим складником у загальній системі координат наукової спільноти».

Авторка дисертаційного дослідження «Юрій Шевельов як дослідник української мови» Катерина Дмитрівна Карунік, безумовно, заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова.

30 травня 2019 р.

Офіційний опонент –
доктор філологічних наук
професор Національного університету
«Києво-Могилянська академія»

Л. Т. Масенко

